

AYDINLANMA RASYONALİZMİNİN NEOKLASİK EKONOMİYE YANSIMALARI

İsmail Tolga Kaya¹

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Rasyonalizm
- ❖ Aydınlanmada Rasyonalizm,
- ❖ Neoklasik İktisatta Rasyonalizm,

Bu çalışma rasyonalizm kavramını açıklamayı ve bunun neoklasik iktisada etkisini ortaya koymayı amaç edinmiştir. Kullanılan yöntemde öncelikle birincil kaynaklardan yararlanılmış, konu hakkında önemli bilgiler içeren ikincil kaynaklara da yer verilmiştir. Rasyonalizmin iktisada olan etkisi öncelikle Aydınlanma döneminde başlar. Newtonyen devrim iktisatçılarınca örnek alınır ve doğa bilimlerinin uyguladıkları yöntemler iktisatta kullanılır. Rasyonel davranış da bu aşamada iktisada aktarılmıştır. Malthus eleştirmiş olsa da diğer klasik iktisatçılar rasyonalizmi modellerine dahil etmiştir. İktisat doğa bilimlerinin atomunu birey, uzayını piyasa, kuvvetini marjinal fayda biçiminde kendi sistemine ilave eder. Bunu en radikal biçimde de neoklasik ekol uygulamıştır. Rasyonel davranış varsayımı neoklasikler için kutsal bir ilkeye dönüşmüştür. Neticede rasyonalizm ile temellerini atan neoklasik ekol tümdengelim yöntemini benimseyerek, matematikselleşmeye önem vererek, maksimizasyonu uygulayarak ve tamamen akılcı davranan *homo economicus* kullanarak oluşturduğu yapıyı sağlamlaştırmıştır. Sonuçta rasyonalizm iktisatta farklı dönemlerde farklı biçimde kullanılmış olsa da gerek iktisatçıların modellerini oluşturmasında gerek ekollerin genel kabul gören varsayımlarında etkili bir rol oynamıştır.

THE REFLECTIONS OF ENLIGHTENMENT RATIONALISM ON THE NEOCLASSICAL ECONOMICS

İsmail Tolga Kaya

ABSTRACT

This study aims to explain the concept of rationalism and the reveal the effect of rationalism on neoclassical economics. First influence of rationalism on economics begins in the Age of Enlightenment. The Newtonian revolution is taken as model by economists and the methods applied by physical sciences are used in economics. The rational behavior has also been transferred to the economics at this stage. The field of economics adapted the system of thought in physical sciences into their own system; the rationalist economy perceives atoms as individuals, space as market, and force as marginal benefit. The neoclassical cult has been applied this in the most radical way. The rational behavior has become a sacred principle for neoclassicists. Eventually, the neoclassical cult-which bases on rationalism has reinforced its structure by adopting deduction method, emphasizing importance to mathematicalization, applying maximization and using the purely rational *homo economicus*. As a consequence, although rationalism has been used different forms in different periods in economics, has played an influential role in shaping models of economists and in the generally accepted assumptions of cults.

Keywords:

- ❖ Rationalism
- ❖ Enlightenment Rationalism,
- ❖ Rationalism in Neoclassical Economics

¹ Anadolu Üniversitesi, ismailtolgakaya@gmail.com

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı Aydınlanma dönemi rasyonalizmini kavramsal olarak açıklamak ve bunun iktisat bilimine yansımalarını, özellikle de neoklasik iktisada etkilerini ortaya koymaktır. Güncel iktisat araştırmalar daha çok insanın iktisadi davranışlarının eğilimine, kararlarında ne kadar rasyonel olup olmadıklarına yönelmiş görülmektedir. Bu konular üzerine çalışan ekonomistlerin önemi her geçen gün artmaktadır. Nitekim Herbert Simon'un 1978'de, Daniel Kahneman'ın 2002'de ve Vernon Smith'in 2017'de Nobel ekonomi ödülünü alması bunu göstermektedir. Bahsi geçen ekonomistlerin en çok üzerinde durduğu konu rasyonalizm –ya da rasyonel davranış- olmuştur.

Çalışmanın günümüzü değil de kabaca 18. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başına kadar geçen dönemi ele almasının sebebi ise rasyonalizm kavramının tarihsel alt yapısını ve *homo economicus* gibi diğer iktisadi kavramlarla ilişkisini incelemenin öneminden gelir. Zira rasyonalizmi daha iyi anlayabilmek iktisatçıların modellerinde nasıl kullandıklarını, ne ölçüde modelleriyle ilişkilendirdiklerini bilmek kısacası rasyonalizmin iktisat bilimindeki serüvenini okumak oldukça önem arz etmektedir. Günümüz iktisadi modellerini kavramak bile kimi zaman modelin geçmişteki dönüşümünü ve ilişkilerini bilmek gerekmektedir. O halde bu çalışma günümüz iktisadi rasyonellikle ilgili modellerin tarihsel arka planını araştırmayı ve ortaya koymayı da amaç edinmiştir denebilir.

2. AYDINLANMA DÖNEMİNDE RASYONALİZM DÜŞÜNCESİ

Aydınlanmanın ön tarihinde 15. yüzyıl ortalarındaki Rönesans hareketi, 16. yüzyıldaki Reform, 17. yüzyıl ortalarından itibaren belirginleşen Descartes'in Kartezyen felsefesi ve Newton'un bilimsel devrimi vardır. 17. yüzyılın ikinci yarısından 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan sürece Aydınlanma Çağı denir. (Cevizci, 1999: 31) Bu

dönemin ayırt edici özelliği bütün kullanım farklılığı ve çeşitliliğiyle akıl kavramıdır. Akıl, her şeyin ifadesi olarak Aydınlanma döneminin birleştirici ve merkezi noktasına oturmuştur. Bu nedenle Aydınlanma'ya aynı zamanda Akıl Çağı da denir. Aydınlanma düşünürlerine göre akıl, insanları tarihsel olarak bir zamanlar yaşadıkları bütün sorunlardan kurtarabilir, sonsuz barışa, ütopya yönetimine, eksiksiz bir topluma götürebilir. Akıl sayesinde doğa ve toplumun işleyiş yasaları anlaşılabilir ve insan ilişkilerinin doğal niteliği ortaya konabilir. Böylelikle insanların ilerleyebilmesi için gerekli şartlar yaratılmış olurdu. Bu dönemde akıl herhangi bir zümreye veya sınıfa da ait kabul edilmemiştir. Bütün bireylerin kendi özel ve toplumların genel ve ortak amaçlarına ulaşabilmeleri de akılcı yetilerinin kullanılmasıyla gerçekleşebilir. Böylesi bir akıl kavramı bilinebilecek her şeyi bilebildiği ve kendi kendine yeterli olduğu için önceki akli sınırlayıcı tüm görüşlerden farklılaşmıştır. Diderot bu durumu şu cümlesiyle özetler, "zaman gelip güneş, akıllardan başka efendileri olmayan özgür insanların başlarında parlayacak". D'Alembert Aydınlanma Çağı için felsefe çağı, Kant eleştiri çağı ve T. Paine ise kalıplaşmış ismini yani akıl çağını kullanmıştır. (Çiğdem, 2006: 19-37; Şekerci, 2016: 13-16)

Başta Kant olmak üzere bütün Aydınlanma filozofları, gerçek aydınlanmanın, vahye veya imanın sınırlarına müracaat etmekten ziyade; bireysel, sosyal ve politik hayatın problemlerine akli ve felsefi yöntemleri uygulamak anlamına geldiğine inanmışlardır. Aydınlanma, kamusal alanın inanç, batıl itikat veya din tarafından değil de, akıl tarafından yönetilmesi ve yönlendirilmesi arzusunun, aklın toplumu değiştirme ve bireyin gelenek ve keyfi otoritenin baskı ve tehditlerinden kurtarma gücüne beslenen inancı, din yerine bilim eliyle geçerli kılan bir dünya görüşüdür. (Cevizci, 2008: 13-15)

Akıl var olmanın eleştirilmesini sağlayan araç, doğaya egemen olma ve topluma biçim verme yetisi olarak anlaşılmaya başlanmıştır. (Buhr, Schroeder ve

Barck, 2006: 76-83) Buna göre Aydınlanmanın en temel üç özelliği şu şekilde sıralanabilir:

- Evrende ezeli ve ebedi doğruların oluşturduğu rasyonel bir düzen vardır.
- İnsan zihni, sahip olduğu akıl yetisi sayesinde bu doğruları anlayabilecek kapasitededir.
- İnsanın bu doğruları dikkate alarak hareket edebilecek yeteneği ve iradesi vardır. (Cevizci, 1999: 31)

Aydınlanma'nın oluşumunda rol alan en önemli etkenlerden birisi kuşkusuz bilimsel devrimdir. Bilimsel devrim sayesinde rasyonalizm adeta somutlaşmıştır. 15. yüzyılda Kopernik (1473-1543) ile başlayan bilimsel devrim 17. yüzyılın sonlarında Newton ile tamamlanır. Bilim her şeyden önce gerçek Aydınlanma'nın ölçüsü, gerekli zihniyet değişiminin anahtarıdır.

Kopernik, özellikle kilisenin desteklediği, geosentrik (yer merkezli) evren düşüncesini yıkarak yerine heliosentrik (güneş merkezli) evren fikrini yerleştirmiştir. Kopernik'in ardılı Galileo Galilei (1561-1643) matematiği etkin şekilde kullanarak doğanın açıklanmasına niceliksel öğeleri eklemiştir. Ona göre doğa bir matematik kitabı gibidir. Eğer matematik daha iyi anlaşılabilirse doğa da anlaşılabilir. Kopernik, Galileo ve Kepler'in hazırladığı bilimsel zemin 1687 yılında Isaac Newton'un (1642-1726) Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri kitabını çıkarmasıyla tamamlanmıştır. (Çüçen, 2013: 279-304; Cevizci, 2008: 27)

Newton'a göre doğa tamamıyla maddeden ibarettir. Maddenin zaman ve mekândaki hareketleri güç yasalarıyla belirlenmiştir. Bu bilimsel görüş aynı zamanda yeni bir evren tasvirini de beraberinde getirmiştir. Ortaçağ inancının aksine yeni evren algısında Dünya merkezde değil, evrenin herhangi bir yerindeki sıradan bir gezegendir. Düşünce biçimdeki bu köklü değişiklik, insanların doğaya duydukları ilgi ve keşfetme merakını da körüklemiştir. Keşif süreci boyunca kullanılan gözlem ve deney yöntemleri de

bilimsel metodun gelişmesini sağlamıştır. Aydınlanma düşünürleri bilimsel metodlarını yalnızca fizik, kimya, astronomi gibi doğa bilimlerinde değil; aynı zamanda iktisat, siyaset, ahlak gibi diğer tüm alanlarda da uygulamışlardır. Bilim, bu disiplinleri anlayabilmek için çıkarılabilecek tüm teoremleri üretme gücüne sahiptir. Asıl olan bilimsel yöntem doğa bilimlerinde vücut bulduğu için, doğa bilimlerinin tümdengelimci yönteminin diğer tüm bilim dallarında da kabul edilmesi gerektiğine inanılmıştır. Rasyonel davranan kişinin ise bu bilimsel bilginin sunduğu tüm doğruları gündelik yaşamına uygulaması beklenmiştir. (Cevizci, 1999: 31) Böylece Newton'un ortaya koyduğu doğa anlayışı bilinen tüm evren düşüncesini değiştirmiştir. Aydınlanma yüzyılının ilk yarısından sonra Newtonculuk bilimselliği temsil eden bir paradigma olmuştur. Artık Newton'un fikirleri benimsenmeden bilimsellikten söz edilememektedir. (Şekerci, 2016: 73)

3. AYDINLANMA RASYONALİZMİNİN İKTİSAT BİLİMİNE YANSIMASI

Özellikle Aydınlanma felsefesinin bilimsel alanda getirdiği köklü değişimler yalnızca doğa bilimlerini değil diğer tüm bilim alanlarını da etkisi altına almıştır. Bilimsel alanların kullandığı yöntem ve metodolojiler bilimsel disiplinlerin farkı gözetilmeksizin tek bir çatı altında toplanıyordu. Yeni yöntem arayışları sonunda özellikle Dilthey'in doğa ve tin bilimleri ayrımı ile birlikte bilim dallarının farklı araştırma yöntemlerine de sahip olabileceği fikri ortaya çıkmıştır. Yine de Aydınlanma dönemi ile gelen bilimsel devrimin etkileri uzun yıllar boyunca etkilerini göstermiş, sadece formel bilimlerin değil diğer tüm disiplinlerin de olmazsa olmaz özelliklerini belirlemiştir.

Newton'un öncülüğünü yaptığı bilimsel devrimin merkezinde yatan kavram mekanik tabiat kavramıdır. Bu kavram tabiatın belli yasalara göre işleyen bir mekanizma ya da makine olduğu

imgesinden ilham almaktadır. Bu mekanikliği anlaşılır kılan ise doğa sistemini anlayabilme ve yorumlayabilmenin yeni evrensel dili haline gelen matematiktir. Çalışmalarında matematiği kullanan Galileo doğanın açıklanmasına böylece niceliği eklemiştir. Bu sayede matematiğin özellikleri ve ifadeleriyle doğanın daha iyi açıklanabileceği öne sürülmüştür. Matematiğin ideal ve hatasız oluşu matematiksel önermelerin de doğru ve geçerli olması gerektiği sonucunu doğurur. Burada matematiğin aynı zamanda kesinlik belirttiği de anlaşılmaktadır.

Matematik sayesinde olguların kesinliği ve niteliği açıkça ifade edilebilmektedir. Kimse $2 + 2$ 'nin 4'ten farklı bir sonucu olduğunu iddia edemeyeceği gibi doğada da çeşitli nedenlerin sonucunun da farklı olabileceğini iddia edememektedir. İşte bu sayede, matematik bir bütün olarak evrensel bilginin prensibi haline gelmiştir. Nitekim her yerde ve zamanda aynı kesinlikle geçerliliğini korumaktadır. (Çüçen, 2013: 304) Neticede insanlığın evrene bakışı da aynı eğilimle birlikte değişmiştir. Düşünürlerin ayrı bir diyar olarak gördüğü Evren'in artık doğanın bir parçası olduğu kabul görmeye başlamıştır. Çünkü Evren'deki doğa olayları da matematiksel hesaplamalarla anlaşılabilir. Bu yeni Evren hareket halindedir ve hareketinin yasaları ise her yerde, aynı biçimde herhangi bir değişikliğe uğramadan matematiksel kesinlik ve netlikte ifade edilebilmektedir. Newton böylece gizemlerle dolu olmayan, akla yatkın ve açıklanabilir bir Evren tasarımı sunmuştur. (Çiğdem, 2006: 60) Newton'un ortaya koyduğu bu kozmolojik anlayış sayesinde değişen doğaya bakış açısı, Aydınlanma yüzyılından itibaren (1750) Newtonculuğun artık bilimsel bakışı belirleyen bir paradigmaya dönüşmesine vesile olmuştur. (Şekerci, 2016: 73)

Yeni bilim anlayışı her şeyden önce gerçek Aydınlanma ölçüsü ve gerekli zihniyet değişiminin anahtarı halindedir. Çünkü bilim doğayı ve toplumu inceleyebilen işlevsel bir araç olarak, akli merkeze yerleştirerek rasyonel bir bakış açısını cisimleştirir.

Dönemin en yaygın bilimsel çalışmaları Newton'un kullandığı bilimsel yöntemi başta sosyal bilimler olmak üzere diğer alanlara uygulamaktır. Düşünüler toplumların ve bireylerin her zaman belirli kurallara göre hareket ettiğini ve belirli neden-sonuç ilişkileri üzerine davranış sergilediğini varsaymışlardır. Tıpkı doğa kanunlarının cisimleştirdiği bir makine gibi değerlendirilen bireylerin ve toplumların yaşamı da katı kurallara dayalı, belirli ve gayet anlaşılabilir düzeyde olduğu kabul edilmiştir. (Cevizci, 2008: 27)

Bu mekanikliği anlaşılır kılan ise doğa sistemini anlayabilme ve yorumlayabilmenin yeni evrensel dili haline gelen matematiktir. Örneğin Fransız düşünür Montesquieu bu konuda, doğa bilimleri için uygulanan yöntemlerin beşerî bilimlerle de tam olarak uyum içinde olacağını ve aralarında bağlantılar bulunduğunu ifade ederek toplum bilimlerinin de mekanik işleyişi kavraması ve ona göre değerlendirme yapması gerektiğini belirtir. (Cevizci, 2008: 135) Hobbes'i takip eden Klasik ekonomist ve siyaset bilimci John Stuart Mill de sosyal bilimlerin tıpkı geometri gibi aynı mükemmelliğe sahip olduğu görüşünü savunur. Tümdengelimsel yöntemi benimseyerek genel önermelerden spesifik sonuçlar çıkarır. Ona göre bir üçgenin üç açısı ve üç kenarı olduğu nasıl inkâr edilemez bir gerçekse toplumsal çıkarsamalar hakkında da hiçbir şüphe olamamalıdır. (Buchholz, 2005: 140)

İktisatta da bu gelişmelere uygun olarak Newtonyen bakışın yansımaları görülmüştür. Örneğin Newton'un çekim yasasının cisimleri yönlendiriliyor oluşu Adam Smith'in tıpkı görünmez eline benzemektedir. Bir başka örnek vermek gerekirse Newton'un hareket yasasının hipotetik sürtünmesiz hali piyasanın dengeden saptığında bir engelle karşılaşmadan geri dengeye dönmesi halini andırır. Bilimsel hesaplamalarla bir sonraki güneş tutulması nasıl kesin olarak bilinebiliyorsa iktisatçılar da bir sonraki yılın enflasyon oranını bilebilir. (Acar, 2016: 42) Tüm bu matematiksel kesinlik içerisindeki yapılan hesaplamalar insanın bir bakıma

rasyonelliğiyle de ilgilidir. Çünkü rasyonalizm de bahsi geçen değişimlerin temel taşlarından birini oluşturmaktadır. Akıl giderek bağımsızlaşarak, daha etkin, değiştirici bir yapıya bürünmektedir. İktisat bilimi de tıpkı fen bilimlerinde olduğu gibi doğa kanunlarına tabi biçimde rasyonalite kavramını kendi yöntembiliminde önemli bir noktaya yerleştirmiştir. Nasıl ki Batı düşüncesinin gelişimi rasyonalizmin ele alınışı ile şekillenmişse, sosyal bilimlerde de rasyonalitenin araçsallığının en radikal ucunu iktisat bilimi oluşturmuştur. (Yılmaz, 2009: 6) Doğaya egemen olmak isteyen burjuva ideolojisinde aklın bağımsızlaştırılması, giderek etkin, değiştirici bir ilkeye dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Birey Tanrı'ya bağımlı olmaktan çıkmış, tanıyan, öğrenebilen, bilgi edinen otoriteden bağımsız bir varlık olmuştur. Aynı zamanda bireylerin akılsal yetileri de eşit görülmüştür. Bu nedenle de rekabet de adaletsiz bir savaş gibi görülmekten çıkmıştır. Yani kapitalist mantık temellerini atmaya başlamıştır. (Buhr, Schroeder ve Barck, 2006: 76)

Bundan yola çıkan The New Palgrave Ekonomi Sözlüğü'ne (Arrow, 1987: 69) göre diğer disiplinlerdeki gibi iktisat teorisinin yaratılışında da rasyonalizm kadar etkin rol oynayan başka bir kavram daha yoktur. İktisat teorisi, buna göre, rasyonalizm düşüncesi üzerinde kurgulanmıştır. İktisatta rasyonalist görüşü savunanlar bilgiye erişme ve onun sonuçlarını hesaplama kabiliyetini her karar verici için yeterli ve tartışılmaz doğru olarak görür. Bir diğer iktisat sözlüğüne göre (Seyidoğlu, 2002: 520) iktisat açısından rasyonalizm, tüketicinin belirli bir gelirle en yüksek faydayı elde etmesi ya da üreticinin belirli bir miktar üretimi en düşük maliyetle gerçekleştirmesidir. Ayrıca rasyonalizm, veri şartlar altında belirli bir amaca ulaşmak için en uygun araçları kullanma durumunu da ifade eder. Yerleşik (ortodoks) iktisada göre, söz edilen "belirli amaç" karar vericilerin kendi yararlarına uygun tercihler yapmasıdır. Bu tercihleri yapabilmek için üreticilerin ve/veya tüketicilerin rasyonel davranış sergiledikleri varsayılır. (Demir, 2013: 49)

İktisatta rasyonellik varsayımının tanımını, kâr ve değer teorileri üzerine çalışmış olan Frank Knight şu şekilde yapar: "Toplum üyelerinin tam bir rasyonellikle davrandığı varsayılır. Ancak bu varsayım ile kişilerin bir melek olup iyiyi kötüden ayıracakları kastedilmez. Varsayım günlük insan davranışları ile ilgili olup, kişilerin ne istediklerini bildiğini ve ona ulaşmak için akıllıca çalıştıklarını ifade eder." Rasyonelliğin bu tanımı genel iktisat teorisinin birçok temel varsayımlarıyla (denge veya rekabet gibi) sıkı ilişki içindedir. Becker bunu, "herkesin az çok üzerinde anlaştığı rasyonel davranış tanımı, fayda veya kâr fonksiyonu gibi düzgün biçimde tanımlanmış bir fonksiyonun tutarlı şekilde maksimize edilmesidir" şeklinde ifade eder. (Savaş, 2007: 29-30)

İktisatta rasyonaliteye yapılan bu önemli atıflar tıpkı ahlakî rasyonalizm, teolojik rasyonalizm gibi tanımlamalarda olduğu gibi iktisadi rasyonalizm kavramının doğmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda iktisadi akılcılığın iddiası; devlet müdahalesinin olmadığı bir ekonominin kendi kendini yenileyip geliştirebileceği, arz ve talebin de ahenk içinde dengeye doğru yönelim sergileyebileceği şeklindedir. İktisadi akılcılığın en büyük hedefi ise verimlilik artışıdır. Verimliliği azaltan devlet eğer ekonomik sistemin dışına çıkarılırsa nihai hedefe ulaşma yönünde akılcı bir adım da atılmış olacaktır. Böylece rekabet artırılacak ve pazar güçlerinin önü açılacaktır.

İktisadi rasyonalizm, ortodoks iktisada uygun biçimde, para ve pazarın her şeyi hükümetlerden, bürokrasiden ve hukuktan daha iyi yapabileceği görüşünü savunur. İktisadi rasyonalizme göre tarih, ulusal kimlik, kültür ve toplum bir yana bırakılmalı her şey fiyatların ve pazar güçlerinin belirlediği rasyonel çözümlere göre işlemelidir. (Cevizci, 2003: 205-206) Böylece liberal ekonominin strüktürleri belirginleşmeye başlamıştır.

İktisadi rasyonalizmin bu katı tutumu felsefi düşüncedeki farklılıklara benzer olarak kimi

zaman yumuşarken kimi zaman kuralcı konumunu korur. Shaun Hargreaves Heap iktisadi rasyonalizmdeki farklılaşmayı incelerken üç kategoriye ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Bunlar:

- Araçsal iktisadi rasyonalizm: Katı iktisadi rasyonalizm de denilebilecek olan görüşe göre her karar verici sınırlı kaynaklarını kullanırken en verimli sonuçları elde etmeye çalışır. *Homo economcusun* faydasını maksimize etme çabası, onu araçsal iktisadi rasyonalizmin temsilcisi yapar. Özellikle neoklasik iktisadın benimsediği yaklaşım, iktisat biliminde en çok atıf yapılan rasyonalizm türüdür.
- Yöntemsel iktisadi rasyonalizm: Karar vericilerin davranışları içinde bulunduğu normlar ve kurallar nedeniyle aslında sınırlandırılmıştır. Sosyal yaşam karar vericileri birbirine yaklaştırdığı için davranışların ve tercihlerin benzemesine yol açar. Yöntemsel iktisadi rasyonalizme göre daha yumuşak olan yöntemsel iktisadi rasyonalizm özellikle ortodoks iktisadın genel kabul gördüğü rasyonalizm varsayımına eleştirel yaklaşan iktisatçılar tarafından tercih edilmiştir.
- Dışavurumsal iktisadi rasyonalizm: Karar vericiler tercihlerini yaparken çevreye karşı bilinçli ve toplumsal normlara da duyarlı davranırlar. Yöntemsel iktisadi rasyonalizmden farkı karar vericilerin sınırlandırılmasının söz konusu olmamasıdır. Zaten bunu isteyerek yerine getirirler. Heap'e göre, gerçek dünya ekonomisi dışavurumsal iktisadi rasyonalizm ile daha iyi açıklanabilmektedir. (Cristesen, 2003: 32)

4. NEOKLASİK İKTİSADIN “KUTSAL” İLKESİ: RASYONEL DAVRANIŞ VARSAYIMI

1850'lerden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süregelen liberal ekonomik görüş neoklasik iktisat

olarak adlandırılabilir. Neoklasik iktisadın önemli noktası onun konumu gereği diğer liberal ekolleri kapsamıdır. Bu nedenle iktisadi sistemin genel kabul gören düşünceleri neoklasik iktisat ekolünün çevresinde gelişen teorilerdir. Dolayısıyla neoklasik iktisat ve neoklasik iktisadın gelişmesine yardımcı olan diğer ekollere kısaca ortodoks iktisat denir. Anlamı ise “yaygın olarak inanılan” demektir. Yani neoklasik iktisat ve devamı olan ekoller ekonomik sistemin yaygın olarak inandığı ve kabul ettiği sistemi oluşturan paradigma şeklinde varsayılabilir. İktisat bilimi üzerinde neoklasik ekonominin bu denli etkili olması onu birçok kavramı açıklarken değinilmesi gereken bir ekol haline getirir. Kimi tanımlamalar bizatihi neoklasik ekol tarafından üretilmişken, kimisi ekolün düşüncelerinden yola çıkılarak oluşturulmuş, kimisi de neoklasik okulun kabullerine göre şekillenmiştir. Bunun sonucunda denge, rekabet gibi kimi kavramlardan bahsederken ilk atıfta bulunan düşünce neoklasik bakış açısı olmuştur. Bu kavramlardan bir diğeri ise rasyonalizmdir. İktisatta rasyonalizm ifadesini kullanırken ilk olarak neoklasik paradigmanın kabul ettiği rasyonalizm bakış açısı dikkate alınır.

Neoklasiklerin rasyonalizmi klasiklerden daha farklı olmuştur. Klasikler de rasyonalizmi genel olarak desteklemişlerdir ancak neoklasikler rasyonalizm kavramını çok daha araçsal ve radikal biçimde iktisat teorisinin içine işlemiştir. Bunun temellerini atmak için neoklasik iktisat klasik iktisattan önemli bir mirası devralmıştır: Metodolojik açıdan *apriori* analizin benimsenmesi. *Apriori* yöntem sayesinde neoklasikler de nihai hedeflerine ulaşabilmek için rasyonel düşünceye başvurmuşlardır. Böylece neoklasik sistemin önemli ayaklarından birini oluşturan rasyonalite sağlam zemine dayanmıştır. Sistemli olarak rasyoneliteyi incelemeleri ve kullanmalarıyla birlikte artık iktisat bilimi olarak rasyonel bir faaliyete dönüşmüştür. (Yılmaz, 2009: 65-77)

Zamanla neoklasik iktisat rasyonelliği içselleştirdiği teorik modeller oluştururken

kullandığı varsayımların başına ekonomik birimlerin rasyonel davranış sergilediği kabulünü eklemelerine neden olmuştur. Modellerin çoğu rasyonel davranış varsayımın kabul edilmesi sayesinde oluşturulabilmiştir. Rasyonalizm sadece bir düşüncenin ötesinde neoklasikler için çok önemli bir konuma yükselmiştir. Özetle, neoklasik ekonomistler rasyonellik ilkesini kendi ekonomik değerlendirmelerinde *sine qua non* (olmazsa olmaz) ilkesi biçiminde benimsemişlerdir. Hatta Hollanda doğumlu İngiliz ekonomist Mark Blaug iktisadın rasyonellik ilkesi için “kutsal” nitelemesini yapmıştır. Bu denli önem verilen rasyonel davranış varsayımı için Arrow şu şekilde yorum yapar:

“Bir iktisat teorisinin mutlaka rasyonellik ilkesine dayanması gerektiği bir temel prensip haline gelmiş görünüyor. Kuşkusuz herhangi bir iktisat teorisinin rasyonellikten başka bir varsayıma dayanmasına engel olan bir kural yoktur.”

Charles Schultz da modellemeye dikkat çeker ve:

“Biraz derine indiğinizde iktisatçıların ölesiye korktuğu şeyin sosyolog olmak olduğunu anlarsınız. Bizi bu korkudan kurtaran bir büyük unsur bireylerin kendi tercihlerini gerçekleştirirken rasyonel davrandıkları varsayımdır. Bu çok güçlü bir varsayımdır. Çünkü onu bir model içine oturtabilirsiniz.” (Savaş, 2007: 31-32)

Diyerek rasyonel davranış varsayımının önemini vurgular. Schultz’un yorumu ayrıca iktisadın fizik bilimlerine yaklaşma çabasını da öne çıkarır. Ona göre iktisatta karar vericilerin rasyonel davrandığı varsayılmazsa ne fayda ne de kâr maksimizasyonu teorilerinin oluşturulmayacaktır. O dönemde fizik bilimlerine benzemeye çalışan iktisat için en büyük yardımcı rasyonel davranış varsayımına göre teoriler oluşturmasıdır. Modellerin rasyonel bir düşünce etrafında gelişmesi onun bilim çevreleri tarafından kabul edilmesini zorunlu kılan bir özellik olarak görülmüştür. Çünkü rasyonel bir modelin kurulabilmesi için matematiğin kullanılması gereklidir. Matematik de zaten mantığın kurallarını

kullandığı için daima rasyonel sonuçların elde edilmesini sağlayacaktır. Ayrıca matematiğin sonuçlarına itiraz edilemiyor oluşu matematik kullanılarak oluşturulan iktisadi modelin evrensel niteliğine vurgu yapar. Sonuç olarak neoklasik iktisatçılar rasyonel ekonomik davranış ilkesinin bilimsel önemini kavramış ve bunu kendi iktisadi analizlerinde kullanmak üzere neoklasik iktisadın bir varsayımı haline getirmişlerdir. Bu varsayıma göre insanlar iktisadi modellerde fayda, kâr ve zararlarını hesaplarken her zaman rasyonel düşünüp, rasyonalite ilkelerince hareket etmektedirler. (Brue ve Erant, 2007: 212)

Böylece, neoklasikler klasik iktisattan miras aldıkları rasyonalist bakış açısını yapacakları analizler için önemli bir varsayım haline getirmişlerdir. Onlara göre iktisadi ajanlar acılarını ve zevklerini değerlendirirken, farklı malların kendilerine sağladığı faydayı ölçerken ve gelecek ihtiyaçlarını planlarken rasyonel davranırlar. Neoklasiklerin kabul ettiği rasyonel davranış biçimi çağdaş doğa bilimleriyle de doğrusal olarak yalnızca belli bir kesimin akılcı olduğunu değil toplumun her kesiminin aynı yetiye sahip olduğunu varsayar. Tüketiciler, üreticiler, yöneticiler, girişimciler, siyasetçiler, seçmenler, işçiler kısacası toplumdaki tüm gruplar kendi isteklerinin farkında olarak faydaları ve zararları arasında rasyonel seçim yapmaktadırlar. (Küçükkalay, 2011: 255) Bu zamanı ve mekânı dikkate almayan bakış açısı ileriki dönemlerde -yine başka neoklasikler tarafından- sıklıkla eleştirilse de neoklasikler yaptıkları değerlendirmeleri oturtacak sağlam temelleri rasyonalizm ve rasyonalizmden doğmuş varsayımlarla oluşturmuşlardır. Neoklasiklerin rasyonalizm tercihi sayesinde toplumsal değerler dizisi tek boyutta incelenebilmiştir. Yani toplumda var olan farklı tip karakterler ya da farklı uygarlıklar arasındaki düşünce ve yaşayış biçimleri ihmal edilerek tek tip bir sisteme indirgenmiştir. (Candan ve Hanedar, 2005: 5) Bu da modelleme yaparken önemli kolaylık sağlamıştır. Bilinçli yapılan bu tercih doğa bilimleriyle özdeşleşme çabası içerisinde olan iktisat için, hatta

diğer tüm sosyal bilimler için, olağan bir yaklaşım olarak kabul edilir. Çünkü iktisat sosyal bilimler arasında doğa bilimlerinin yöntemlerini en çok benimseyen bilim dalı olduğu gibi, neoklasik iktisat da Dilthey'in ifade ettiği *naturwissenschaften*'in yöntemini en radikal biçimde kullanan ekoldür. Aslında neoklasik ekol rasyonaliteyi kullanmanın da ötesinde onu tanımının bir parçası haline getirmiştir. Buna göre rasyonalitenin bulunmadığı bir neoklasik iktisat tanımı eksik kalacaktır.

Yalnız neoklasik iktisatta rasyonellik tek başına değil diğer başka kavramlarla bütünleşik olarak değerlendirilir. Bunlardan ilki iktisatta tümdengelim yönteminin kullanılmaya başlamasıdır. Rasyonalizm yapısı itibarıyla doğa bilimleriyle özdeşleştirdiğinden kullandığı yöntem de doğa bilimleri yöntemidir. İkinci ilke ise matematikselleşmedir. İktisadın gittikçe matematikselleşmesi rasyonellik tanımının neoklasikler için üstünlüğünü ortaya koymuştur. Neoklasik ekonomide tam rekabet modeli kurulurken çeşitli varsayımlar altında matematiksel karşılaştırmayla çıkarılabilecek bütün sonuçlara ulaşılmaya çalışılır. Bu sonuçlardan en önemli olanı ise rasyonel davranan bireylere ait planları piyasa fiyatlarından yararlanarak düzenleyen mekanizmaya ait olanlardır. (Guerrien, 1991: 9-11) Üçüncü nitelik matematikselliğin bir devamı olarak maksimizasyon (en çoklaştırma-doruklaştırma) kavramının iktisadi varsayımlara eklenmesidir. Tüm iktisadi karar vericilerin amacı faydalarını maksimize etme olmuştur. Son olarak ise karar vericilerin rasyonel biçimde ellerindeki imkânları en iyi şekilde değerlendirebilme olanağı sunmalarını karakterize eden *homo economicus* varsayımdır. Böylece oluşturulan sisteme uygun davranan birey yaratılmış olacaktır.

4.1. İktisadın Tümdengelim Yöntemini Benimsemesi

İktisadın doğa bilimlerinin özelliklerini taşımaya başlaması onun kaçınılmaz şekilde metodolojisinin de ne olması gerektiğinin sorgulanmasına neden

olmuştur. Fizik bilimleri gibi mükemmelliğe erişme amacı güden iktisat da neoklasik dönemde tümdengelimsel yöntemi benimseyerek iktisadi sisteminin yöntemini kararlaştırmıştır. (Grünberg, 2005: 127; Cevizci, 2001 a: 64)

Tümdengelimsel akıl yürütmenin en önemli özelliklerinden biri ise tümdengelim yöntemiyle yapılan bir çıkarsama mutlak ve zorunlu olarak doğru kabul edilmesidir. Tümdengelim düşüncesiyle iktisat genel kabul görmüş, evrensel sonuçlar elde etme ihtiyacı duymaya başlamıştır. Çünkü iktisatçılar tümdengelim yöntemi ile doğa bilimlerinin sahip olduğu bilimselliğe ulaşıldığını düşünmüşlerdir. Bu sebeple neoklasik ekol mensupları bilimsel sonuçlara ulaşabilmek için iktisadi olaylara, adeta bir astronomun uzaydaki oluşumları tahmin ederken ki kesinliği gibi bakmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Tümdengelim yöntemi de onların bu düşüncelerini gerçekleştirebilmelerini sağlayacak gerekli bilimsel zemini hazırlamaktadır. Böylelikle iktisatçılar Dünya'nın Güneş'in etrafında dönmesi gibi herkesin sorgulamaya gerek duymaksızın kabul etmesi gereken doğruları oluşturabilirler. Yani iktisadi modeller bundan böyle sorgulanmadan kabul edilmesi gereken bir yapıya bürünmüştür. Fizikte buna yer çekimi kanununu örnek verebilirken, aynı yöntemi benimseyen neoklasik iktisatçılar için iktisatta buna tam rekabet piyasa dengesi örnek gösterilebilir. Herhangi bir modelin sorgulanmasının anlamı yer çekiminin olmadığına iddia edilmesi kadar mantıksızca bir sorgulama şeklinde yapılabilir.

Teorilerin mantıken yanlışlanamamasının iktisat sistemine önemli katkıları olmasından dolayı iktisat, fizik bilimine bütün bir yöntemin taklidi açısından yönelmiştir. (Alada, 2000: 46, Yılmaz, 2009: 72) Diğer bir deyişle akıl yürütmenin bir türü olan tümdengelim ile ekonomide akılcı çıkarsamalar yapılır. (Cevizci, 2005: 32)

4.2. İktisatta Matematikselleşme

Rasyonel düşünceyi ve tümdengelim yöntemini benimseyen neoklasik iktisat kendini bir bilim olarak kabul ettirebilmek için bir de matematiksel yöntem benimseme gereği duymuştur. Aslında zaten neoklasik iktisat teorisi oluşturulurken kullanılan en önemli araçlar statik denge, rasyonalite, tümdengelim ve matematiksel yöntem olmuştur. Neoklasik iktisat bu temellerin üzerine kurulur. Matematik ifadelerinin de kesin olması iktisatçıların kesin bir dil kullanabilmesinin önünü açmıştır. Böylece iktisat bilimi daha da fizik bilimlerine benzeyebilmiştir. İktisat zamanla matematiğin en çok kullanıldığı sosyal bilime dönüştüğünden kimi düşünürler onu sosyal bilimlerin fiziği olarak görmüşlerdir. (Demir, 2013: 15)

Fizik bilimlerinin o noktada çözemeyeceği problemin olamayacağına inanılmaktaydı. Durumdan etkilenen neoklasik iktisatçılar da fiziğin kullandığı tümdengelim yöntemini benimsemenin yanında matematiksel yöntemini de kullanarak iktisadi doğa bilimleri gibi saygın bir bilim dalına dönüştürebileceklerini düşünmüşlerdir.

4.3. Maksimizasyon Kavramının Rasyonalite İle İlişkisi

Rasyonel davranışın bir uzantısı da karar vericilerin bilinçli şekilde maksimizasyon ilkesini benimsemeleridir. İki alternatif arasında seçim yapacak olan iktisadi ajan bahsi geçen yöntemi kullandığı takdirde kendisine en çok kârı getirecek ya da en çok faydayı sağlayacak olanı seçer. Seçimi yapmanın şartı aslen kişinin isteğine bağlı değildir. Bu doğruyu seçme durumu insanlarda kendiliğinden gerçekleşir. Çünkü rasyonellik varsayımından dolayı karar vericiler zaten akılcı, mantıklı ve doğru kararları vereceklerdir. Yani bu fazladan herhangi bir çaba harcamadan içten gelen bir eylemdir. İnsanların matematiksel fayda-maliyet analizi neoklasik iktisatçılara göre her zaman en doğru karardır. Nihayetinde, iktisadi karar verici maksimizasyon

ilkesine göre faydasını hep maksimum, maliyetini ise hep minimum tutmaktadır. (Küçükkalay, 2011: 255)

1992 yılında Nobel Ekonomi Ödülü kazanan ekonomist G. S. Becker de rasyonel davranışı açıklarken en çok maksimizasyon ilkesinden yararlanmıştı:

“Herkesin az çok üzerinde anlaştığı rasyonel davranış tanımı, fayda veya kâr fonksiyonu gibi düzgün biçimde tanımlanmış bir fonksiyonun tutarlı şekilde maksimize edilmesidir.” (Alada, 2007: 30)

4.4. İktisadi İnsan: *Homo Economicus*

İnsan bu aksiyoma göre kendini daha çok düşünen, bağımsız, faydasını maksimize etmek isteyen, rekabetçi ve hayatta kalmak için güçlü olma zorunluluğu taşıyan bireyin yani *homo economicus*'un ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Küçükkalay, 2011: 216)

Routledge ekonomi sözlüğü (Rutherford, 2002: 254) *homo economicus*'u kendi çıkarını düşünen iktisadi insan olarak tanımlar. Ayrıca klasik ve neoklasik iktisatta faydasını maksimize etmek isteyen birey şeklinde ortaya çıkan *homo economicus*, ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturmaktadır. Rasyonel davranışla tamamen örtüşen *homo economicus* davranış modeli iktisat biliminin bir bakıma karar biriminin rasyonellik ve kendi çıkarını gözeterek davranma özelliklerini vurgulayarak kavramsallaştırdığı bir soyutlamadır. Neoklasiklerin yaptığı modellemelerde rasyonel davranan bireyin temsilcisi *homo economicus* olmuştur. Buna göre birey eğer kendi çıkarını düşünerek rasyonel karar aldıysa iktisadi insandır. (Demir, 2013: 25)

Tıpkı rasyonel davranışta, maksimizasyonda olduğu gibi *homo economicus* da artık neoklasik ekonomistlerin modellerini oluştururken kullandığı olmazsa olmaz bir varsayımdır. *Homo economicus* bu serüveninde iktisatçılar tarafından zaman zaman daha katı zaman zaman da eleştirel biçimde kullanılmıştır. Ancak

neoklasik iktisat neredeyse tamamen *homo economicus* kavramında anlaşmış gibi görünmektedir. Yalnızca Alfred Marshall *homo economicus* varsayımına sıcak bakmamıştır. (Küçükkalay, 2011: 256)

Neoklasikler *homo economicus*'un karakteristik özelliklerini değerlendirirken kimi özellikler taşıdığını belirtmişlerdir. Bunlar:

- Rasyonel Davranış: Tam bilgiye sahip iktisadi insan akılcı biçimde düşünür ve tercihleri sırasında tutarlı, geçişli ve çelişmeyen kararlar verir. Mantık ilkeleriyle örtüşen kararlar her zaman *homo economicus*'un rasyonel olduğunu gösterir.
- Maksimizasyon Davranışı: *Homo economicus* karar vericiler karşılaştıkları seçenekleri değerlendirerek faydalarını maksimize edecek şekilde her zaman çoğu aza tercih eder. Bunu yaparken de matematiksel hesaplamalar ve ölçümler kullanır.
- Bireysel Davranış ve Özgür Seçim: *Homo economicus*, kendi çıkarını düşünen egoist bir yapıdadır ve kararlarını verirken herhangi bir sınırlama kabul etmez. (Doucouliagos, 1994: 877, Candan ve Hanedar, 2005: 2)

Sonuç olarak neoklasik iktisatçılar *homo economicus* ile gerçek birinden ziyade hipotetik özellikler taşıyan bir insan kategorisini oluşturmuşlardır. Onlar ancak bu sayede iktisatta doğru modeller yapabileceklerini savunmaktadırlar. Böylece iktisadi modelleme için rasyonelliğin özelliklerini taşıyabilecek uygun insan tipi de ortaya çıkmıştır. (Kara, 2001: 25)

SONUÇ

Görüldüğü üzere rasyonalizm iktisadi düşünceyi temelden etkilemiştir. Rasyonel bakış açısından dolayı iktisadın olmazsa olmazlarından matematikselleşme gibi maksimizasyon gibi kavramlar doğmuştur. Elbette bunların amacı iktisadın tıpkı fizik bilimleri gibi bir bilim olarak kabul edilebilme isteğinin yansımalarıdır.

Ancak günümüz koşullarında ortaya çıkan yeni çalışmalar değerlendirildiğinde rasyonalizm kavramı eleştirilmeye başlamıştır. Özellikle insan psikolojisiyle ilgili yapılan yeni analizler, bilimsel alanda boy gösteren görecelik ve kesinsizlik çalışmaları rasyonelliğe gölge düşürmektedirler. Dolayısıyla insanın rasyonel davranan bir canlı olmaktan ziyade irrasyonel de davranabilen, hesaplanması imkansız yakın karmaşık bir yapıda olduğu savunulmaktadır. Davranışsal iktisat gibi yeni iktisadi alt dallar da bunu dikkate alarak iktisat ve psikolojiyi birlikte değerlendirerek yeni bulgular elde etme çabası içindedirler.

Aydınlanma döneminin katı tutumu artık yerini daha esnek ve göreceli bir dünyaya bırakmıştır. O dönemin gerçeklik algısı günümüzde gerçekdışı biçimde değerlendirilmektedir. Yeni modellerin gerçekçi olabilmesi için farklı çalışmalar yapılması elzem görülmektedir. Liberal ekonomi her şeyin açıklanabildiği, mantıklı ve kesin sonuçlara ulaşılabilen bir sistemden ziyade artık esnek sonuçları olan, irrasyonel bir sisteme daha önem vermelidir. İktisadi modeller etkili sonuçlara ulaşabilmek için rasyonel davranış varsayımını gözden geçirmeli ve devamında iktisada yerleşen tündengelem, matematiksellik, maksimizasyon ve *homo economicus* gibi kavramları da eleştirmelidir. Rasyonel davranış varsayımı yerini anlaşılmasız insan davranışlarının olabileceği hatta insanın genel olarak irrasyonel davranabileceği bir varsayımına bırakmalıdır.

KAYNAKÇA

Acar, Gökmen Tarık (2016). İktisadi Değişirmek: Neoklasik İktisada Eleştirel Bir Yaklaşım, İletişim Yayınları, Yayın No: 1331, İstanbul.

Alada, Dinç (2000). İktisat Felsefesi ve Belirsizlik, Bağlam Yayınları, Yayın No: 144, İstanbul.

Arrow, Kenneth (1987). Economic Theory and the Hypothesis of Rationality, *The New Palgrave A Dictionary of Economics* içinde, The Macmillan, C: 2, s. 69-75, Londra.

Brue, Stanley; Erant, Randy (2007). The History of Economic Thought, Thomsan South-Western, Ohio.

Buchholz, Todd (2005). Ölü İktisatçılardan Yeni Fikirler, Adres Yayınları, İstanbul.

Buhr, M; Schroeder, W, Barck, K (2006). Aydınlanma Felsefesi, Yeni Hayat Kütüphanesi, İstanbul.

Candan, Esin; Hanedar, Avni Önder (2005). “İktisat Neden Bir Kapalı Kutudur? Hâkim İktisadın, Değer Yargısı-Sınama İlişkisi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik Yaklaşım Dergisi Kongreler Dizisi (IV)*, s. 1-11.

Cevizci, Ahmet (1999). Akılcılık, Paradigma Felsefe Sözlüğü içinde, Paradigma Yayınevi, s. 30-31, İstanbul.

Cevizci, Ahmet (2003). Rasyonalizm, *Felsefe Ansiklopedisi içinde*, C: 1, s. 185-206, İstanbul, Etik Yayınları.

Cevizci, Ahmet (2005). Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, Felsefe Serisi: 1, İstanbul.

Cevizci, Ahmet (2008). Aydınlanma Felsefesi Tarihi, Asa Kitabevi, Yayın No: 35, Bursa.

Christesen, Paul (2003). “Economic Rationalism in Fourth-Century BCE Athens”, *Greece & Rome*, C: 50, No: 1, s. 31-56.

Çiğdem, Ahmet (2006). Aydınlanma Düşüncesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Çüçen, A. Kadir (2013). Orta Çağ ve Rönesans'ta Felsefe, Ezgi Kitabevi, Bursa.

Demir, Ömer (2013). Akıl ve Çıkar, Sentez Yayıncılık, Ankara.

Doucouliaagos, Chris (1994). A Note On The Evolution Of Homo Economicus, *Journal of Economic Issues*, C. 28, No: 3, s. 877-883.

Grünberg, Teo (2005). Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları, Yapı Kredi Yayınları, Yayın No: 2227, İstanbul.

Guerrien, Bernard (1991). Neo-Klasik İktisat, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Kara, Ahmet (2001). İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm, Vadi Yayınları, Yayın No: 156, Ankara.

Küçükkalay, Abdullah Mesud (2011). İktisadi Düşünce Tarihi, Beta Yayıncılık, Yayın No: 2521, İstanbul.

Ruthherford, Donald (2002). Homo-Economicus, *Dictionary of Economics içinde*, Routledge, Londra.

Savaş, Oktay Vural (2007). "Varsayalım ki" İktisat, Nobel Yayınları, Yayın No: 1123, Ankara.

Seyidoğlu, Halil (2002). Rasyonalizm, Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük içinde, s. 520, İstanbul, Güzem Can Yayınları.

Şekerci, Ahmet Erhan (2016). Aydınlanma Ve Din, İnsan Yayınları, Yayın No: 665, İstanbul.

Yılmaz, Feridun (2009). Rasyonalite, Paradigma Yayınları, İstanbul.